

ԲԱԶՄԱՎԷՊ

ՌԵԺԸ. 1869 — ՔՍԱՆԵՐՈՐԴ ԵՕԹՆԵՐՈՐԴ ՏԱՐԻ. — ՄԱՐՏ

ՆՇՄԱՐՔ ԵՒ ՆՇԽԱՐՔ

Ի Հայաստան Աշխարհի.

Ա՛խ, մաղդակցացի շատերուն նման, մեր հին հայրենի երկրէն շատ հեռու՝ օտար ափանց վրայ ծնած, (թէպէտև գեղեցիկ ծովածիծաղ ափանց վոսփորոնի), երկար տարիներ փափագէի այց ելլելու կամ ուխտի երթալու յաշխարհ մեր Հայաստան, և ականատես ըլլալու հարանց ու պապանց յիշատակարանաց, շինից և շիրմաց։ Անցան այն շատ տարիներն. անցան շատ բաներ գլխէս և սրտէս, և դեռ հոն կը մնար հին փափագս. նման այն տերևին՝ որ թէ և իր գալարութիւնը կորուսեր թուամեր խամրեր է, բայց բարերար ջրի մը մէջ ձգուելով՝ նորէն չափաւոր գալարութիւն մը կ'առնու, գուցէ խնկանման հոտ և համ մ'ալ ունենայ։ — Ռուսաց և Օսմանեան Դաշնակցաց պատերազմէն վերջն էր, երբ անգամ մ'ալ բնութեան նորոգող եղանակն հասաւ, նորէն զգացի ես ալ զգարուն. բայց այս անգամ այն ալ զգացի՝ որ ես այսուհետև հասակիս

գարնան վերջերն եմ. գուցէ տուողն կենաց՝ պարգևէ ինծի շատ գարուններ ալ տեսնել, բայց կեանքն որչափ ալ երկար ըլլայ՝ մէկ գարուն միայն ունի. և որչափ ալ վառի սրտի կրակարանն՝ գոնէ դրսի պատեանն երթալով կը պաղի, կը տկարանայ. թեթև տարիներու տեղ կու գան ծանրերն, և ուսոց վրայ նստած՝ դժուարաշարժ կ'ընեն զմարդ, և որչափ ալ ասդիս անդիննայի՝ աւելի դէպ'ի վար կը հակեն գլուխը։ Գուցէ ինծի ալ նըստելու տարիներ դեռ ըլլան, բայց պտըտելու՝ շատ չեն կըրնար ըլլալ։ — Բաւական մտածելէն ետև՝ ելայ'ի գործ. առիցուպս, մախաղս և խնայութեան քսակիկս. քանի մը գիրք, աշխարհացոյց մը, և լուսանկար գործիք մ'ալ, որպէս զի պտըտելու տեղերէս քանի մը յիշատակ ալ բերեմ և ընծայեմ բարեկամաց և հայրենասիրաց։ Չգտնելով օգնական և ընկեր մը՝ ստիպուեցայ ինքնիրմովս բաւականանալ, և չուշանալ հրաբերան և

մոխրամատն հայրենասիրաց զոներու քով: Ըսի, փութամ երթամ տեսնելու զհայրենիս, թէպէտ և ոչ զընդարձակութիւն Հայաստան աշխարհի, գոնեա մէկ մաս մը. և գամ ըսեմ՝ թէ տեսայ. և տեսածիս, կամ հեռուէն ու մօտէն նշմարածիս՝ նշխարքն ալ ցուցընեմ: — Արդեօք մինչև ո՞ր պիտի կարենամ երթալ մինչև ո՞ր տանիլ իմ հետևողս (ընթերցողս). ո՞ր սահմանի վրայ պիտի կարենամ ցրցել ցուպս: . . . Ի՞նչ պէտք է հիմայ գիտնալ կամ վարանիլ. Աստուած է առաջնորդ ամեն ճամբու. կարճ կամ երկայն՝ ինքն զիտէ վախճանը. ուր որ կէտը դրած է՝ այն է մեր անժանօթ նպատակն. կէտէ կէտ ամբողջ ընթացք մ'է: Բաւական սեպեմ նաև եթէ կոխեմ հայկական հողը, և չնչեմ անոր հովանաւոր բարձանց ու բլրոց օղը. քալեմ նախահարց քալած ծաղկածին ձորակներուն և տուարածական տափերուն վրայ. ըմպեմ պայծառ առուաց և գետոց վտակներէն. զովանամ Եփրատայ ականակիտ աղբերաց մէջ. տեսնեմ Ճորոխի և Արածանոյ կամարակերպ փրփրահոսան ալիքը. լսեմ Երասխայ քարավազ կարկաշասհանութիւնը. բրբեմ Մասեաց երկնածրար գազաթան, Արագածայ ծըծըմբածոր ծայրերուն, հայելանամ Սեւանայ և Փառաւանայ ապակեփայլ լճերուն վրայ. պրպըտեմ պատառեալ և մամուռապատ պարսպաց մէջ. թաւալեցընեմ քանի մը յիշատակաց քարեր. նկատեմ մայրաքաղաքաց յատակը. հանդիպիմ քանի մը հսկայակերպ հողվերանքի. լամ քանի մ'անմոռանալի անձանց մոռացեալ գերեզմանաց վրայ. յաւիմ Շիրակայ դաշտին կիսաւեր եկեղեցեաց վրայ. ողբամ սգաւոր սրբութեանց վրայ. հառաչեմ Դունայ և Անոյ աւերակաց վրայ. խորհիմ և տխրիմ ՚ի վերայ անցեալ ցեղից, փառաց և ժամանակաց Հայութեան. . . . .

Բ. Թափութափ երկրթէ թեւերուն տարով սկսաւ շարժիլ շոգիաքայլ նաւն. քանի մը ժամ չանցած՝ անցանք այն աստուածանկար ծովու բացուածքէն, որ Եւրոպայի և Ասիոյ մերձահամբոյր

չրթանց մէջ՝ անսպառ կենդանութեան շունչի պէս կը խաղայ. այն աննման վոսփորոնէն, որ կրկին սիրելի էր ինծի, հայրենեաց տեղ հայրենիք ըլլալով, և իր ափանց վրայ զիս ընդունելով ՚ի լոյս կենաց. իմ որորանս ալ այն ալէծաղիկ եզերաց վրայ որորուած է: Մտանք ՚ի Սեւ ծով. Յոյնք երբեմն հիւրընկալ երբեմն հիւրատեաց սեպելով զայն՝ մէկ մ'Ապսենոս մէկ մ'Եւքսինոս կոչեր են, կ'ըսեն. բայց ես աւելի ախորժեցի լսել անոնց՝ որ կ'ըսէին թէ մեր ազգահօր պապուն անուամբ կոչուած ըլլայ, որ կ'ըսուէր Ապրանազ, իբր Ապրանազեան ծով. վասն զի այս յարեթածին նահապետս նախ մեր հայրենեացը մէջ բնակեր է, յետոյ այս ծովուն հարաւային եզերքները սփռեր է իր սերունդը, և անկից ալ անդին անցեր է յարեմուտս, ըստ ումանց մինչև ՚ի Գերմանացւոց աշխարհը: Մենք այս կողմը թողլով՝ կը թռչէինք ալեաց երեսէն դէպ ՚ի մէկալ կողմը, ուսկից լոյս կու գայ. ատեն մը արեւուն լուսոյն հետ՝ իմաստութեան լոյսն ալ անկէ կու գար յարեմուտս. մեր աշխարհն ալ արեւելքի վերջի դռներէն էր դէպ այն կողմը՝ ուր կ'երթայ արեւն. և երբեմն սեփական անուամբ Արեւելեան տուն կ'ըսուէր: Փոքր Ասիա, որուն եզերքները հիմայ նաւէս կը տեսնեմ, երկու ծովուց մէջ (Ապրանազեան և Միջերկրական) կամուրջ մը կը նմանի, միջասահման Ասիոյ և Եւրոպիոյ. ուր հազարաւոր տարիներէ ալ առաջ դրակից և դիմակից էին այն երկու ազգերն, որ հիմայ ալ այս երկրիս շատ ազգաց կամ ժողովրդոց մէջ՝ առաջին ըսուելու արդիւնքն ունին, Յոյնք և Հայք: Անոնց նախահայրն Յաւան՝ մեր նախահօր թորգոմայ հօրեղբայրն էր. պէտք չէ զլանանք իրենց երիցութեան պատիւը, չմոռնանք ալ մերձաւոր խնամութիւնը:

Նաւուն աջակողմը նստած՝ երբեմն պարզ աչքով, երբեմն հեռադիտակով և աւելի շատ ալ՝ մտատեսութեամբ կը դիտեմ փոքր Ասիոյ հիւսիսային եզերքները, կամ այս Սեւ ու Պոնտոս ծովուս հարաւային ափունքը, որ շուտ շուտ կը

սահին կը փախչին, իբր թէ դու զմեզ քննելու համար չես եկած՝ ըսելով, փութած քու նպատակիդ: Եւ ահա անցանք Դափնուսիայ և Աքերուսիայ սարաւանդից դիմացէն (որք հիմա կ'ըսուին Քէֆքէն ատասը և Պապա պուռնու): որոց միջոցէն 'ի ծով կը թափի արեւմտեան փ. Ասիոյ առաջին գետն՝ Սանգարիս, (Չէքարիա-սու), Գաղատիոյ կողմերէն իջնելով. և մէկմէկու ետեանց կ'երևան կ'անցնին ուրիշ հրուանդաններ, Կարամիս (Քէրէմիէ), Ստեփանէ (Ստէֆանա) և Սիւրիա (Ինճէ-պուռուն), որուն ցամաքը՝ շատ առաջ երկընցած է 'ի ծով դէպ 'ի հիւսիս: Եթէ ասոր արեւելեան կողմը պատես՝ կը տանի խաղաղ գոգ մը, կամ պզտի ծովածոց մը, Ազ-լիման կոչուած. ուր շատ հին ատեն շինուեցաւ մեր ազգին արեւմտեան անուանակոչութեամբ աւան մը՝ Արմէնէ. որ թէպէտ պզտիկ և բանուկ տեղ չէր՝ բայց պարապորդ մարդ մը ուզեց շէնցընել և պարսպով ալ պատեց. ամենքը զարմացան ըրածին, և առակ եղաւ Յունաց մէջ ըսելն,

Որ այլ ինչ գործ ոչ ունի՝
Ածէ պարիսպ Արմենի՝:

Այս Արմենեան աւանիս մէջ հինգ օր հանգչեցաւ Քսենոփոն, 400 տարի Գրիստոսէ առաջ, երբ իր մնացեալ զընդովը Հայոց լեռներէն անցնելով կը դառնար իր հայրենիքը: — Ասկէ շատ հեռու և Տրապիզոնէն ալ անդին՝ կայ ուրիշ Արմենէ աւան մը, ուր աւելի Հայութեան նշաններ ալ կրնանք գտնել՝ եթէ հանդիպինք:

Արմենէի ծովածոցին դիմաց և մօտ կայ լեզուաձև բոլորեալ ցամաքակղզեակ մը (Պօզ-թէփէ), որուն վրայ կանգնած է Սիւնուպ հին քաղաքն Յունաց Պափլագոնիոյ, երեք կողմէ ծովը զիտելով: Իր ամենէն նշանաւոր յիշատակն է Դիոգիւնէս Շնական փիլիսոփայն, եթէ սրահանճար սրալեզու՝ բայց և ազտոտ, ա-

նամթ և արհամարհոտ մարդ մ'ալ՝ փիլիսոփայ կրնայ ըսուիլ. գոնէ երջանիկ էր ուրիշներու կարօտ ըլլալ չուզելով. ինչուան Աղեքսանդր ինքնակալին շուքն ալ իրեն ծանր եկաւ: Միհրդատ՝ մեր միջին Տիգրանայ քեռայրն՝ իրեն արքունի քաղաքաց մէկն ըրաւ զՍիւնուպ, որ անկէ առաջ և վերջն ալ շատ ծաղկեցաւ շէնքերով և վաճառակաւ նութեամբ. և գրեթէ Բիւզանդիոնի և Տրապիզոնի մէջ ծովուն իշխան էր. հիմայ հնութեան նշխարքներն անգամ չեն երևիր. բայց միշտ կը մնան հրաշալի տեպքն և զիրք բնութեան: Այս քաղքէս էր՝ սուրբ պարտիզպանն Փոկաս, պաշտպան ալէկոծելոց, և քրիստոսական միամտութեան փիլիսոփայ մը, անհամեմատ գերագոյն քան զԴիոգիւնէս և քանի մը Դիոգիւնէս:

Սիւնուպէն 50 մղոնի չափ անդին՝ ծով եզերեայ շէնքերէն աւելին նշանաւոր բան մ'է Ալիս (Գզըլ-ըրմազ) գետոյն թափուածքն 'ի ծով. այս գետս փոքր Ասիոյ գետոց մեծագոյնն է. իր աղբերակունքն փոքր ու Մեծ Հայոց միջասահման կըրնան ըսուիլ. Գրիստոսի թուականէն 2000 տարի առաջ ասոր ափունքն սկըսան հայերէն լեզու լսել, երբ Արամ՝ նահապետ մեր՝ նուաճելով իրեն հովիտները՝ իր Մաթակ կողմնակալին ձեռքով շինել տուաւ քաղաք մը՝ որ անոր անունն առաւ, յետոյ կոչեցաւ՝ ինչպէս հիմայ ալ՝ Կեսարիա: Եթէ այս գետս, եթէ Իռիս (Եէշիլ-ըրմազ), որուն բերանն այլ Սամսունէն քիչ մ'անդին կ'ինկնայ, եթէ Թերմոզոն (Թէրմէ) և թէ Ճորոխ իսկ, որ Սև ծովուն հարաւային կողմը թափող գետոց գլխաւորքն են, ամենքն ալ արեւելքէն դէպ յարեւմուտը կը վազեն նախ, և մեծ գոգ կամ աղբղ մը ձևացընելով՝ նորէն դէպ յարեւելք կը դառնան, և յետոյ դէպ 'ի հիւսիս կ'երթան 'ի ծով. կ'երևի թէ խիստ մեծ և ուժով երկրական ցնցմամբ և ձեւացմամբ մը այս գիրքս առեր են: Իռիս երկու թև ունի, արեւելագոյնն Գալլիքսի, և հովտին զլուխն ինչուան հիմայ Գեղիշի կ'ըսուի յայլազգեաց, որ

1 Օսգիս Էրզոն ուտէն ինչէն
Արմենին էգիսիսէն:

է Գայլ-դետ ըստ մեզ, և է բնիկ գաւառ կամ երկիր Փոքր Հայոց, արտաքոյ Ա, Բ, և Գ. Հայոց: Առանց երկիրները տեսնելու՝ զանոնք դաւարացնող և գիրացնող գետոց յաւելուածները տեսնելով, և իւրեւ մեր հայրենի սահմանաց յառաջընթաց նուիրակներ ողջունելով՝ անցանք շատ հրուանդաններու առջևէ, Ենոյեայ (Իւնեէ), Պոլեմոնիոնի (Ֆաժա), Յասոնի (Էասուն), Վոննայ (Վոննա պուռնու), և այլն. թողուցինք զԿեռասոս (Բիրէսուն), Տրիպոլիս (Թիրէպոլի), Ուփիոս (Օֆ), Ռիզոս (Ռիզէ), և հասանք՝ ի մայրաքաղաքն Պոնտոսի՝ ի Տրապիզոն, ուր՝ ծովուն հրաժարական բարեւ տալով՝ ելանք ի ցամաք. ասիական՝ միանգամայն և հայկական հողն ալ ողջունելու:

Գ. Տրապիզոնի քաղաքական, աշխարհագրական և առևտրական դիրքն և դէպքն, և մերազգեաց հոն գաղթականութիւնն ալ՝ զրեթէ ամենուն ծանօթին. թէպէտ կ'արժէր որ ալ աւելի ծանօթ և հռչակաւոր ըլլար հիմայ այնպիսի քաղաք մը՝ որ Սեւ ծովուն ափանց վրայ ատենօք առաջին քաղաք, և միշտ ալ՝ առջինէն քիչ ետեւ գտուած է, Բիւզանդիոնի հակառակորդ և անոր հաւասար՝ թէ՛ աշխարհագրական լայնութեան աստիճանաւ, թէ՛ հեռաւորութեամբ Սեւ ծովուն անկիւնէն (արեւելքէն, ինչպէս և Պօլիս արեւմուտքէն), և թէ՛ զանազան ժողովրդոց և լեզուաց բնակարան կամ իջևան ըլլալովն՝ ի հին ժամանակաց. ինչպէս Խաղտիք, Պոնտացիք, Հայք, Եգեթք, Յոյնք, և այլն. որով յայտնի ալ չէ թէ՛ որ ազգին բնիկ քաղաք էր: Հին աշխարհագրաց տեղագրութեան նայելով Մակրոնք կամ Մակրոնիք ըսուած ցեղին սեփական կ'երևի. բայց Յոյնք Սինոպէն գաղթական զըրկելով չինքն չէնցուցեր ու տիրեր են անոր՝ երկար ատեն, ինչպէս որ Հռովմայեցոց տիրապետութենէն վերջն ալ նորէն Յունաց ձեռքն անցաւ, և ատեն մը կոչսերանիստ ալ եղաւ, և յետ կոստանդնուպօլսի առման՝ ընկաւ ի ձեռս Օսմանեանց: Բայց յառաջ քան զաշխար-

հակալութիւն Հռովմայեցոց և զգորանալ Պոնտոսի թագաւորաց, գուցէ և յառաջ քան զԱրշակունեաց թագաւորութիւն՝ ատեն մը հայկական ձեռք ալ հասած էր ի Տրապիզոն. Ստրաբոն աշխարհագիրն կ'ըսէ յայտնապէս, թէ Փոքր Հայոց նախարարքն մինչև ի Տրապիզոն և ի Փառնակիա (Բիրէսուն) կը տիրէին: Երբ վաղարշակ Հայկազանց տէրութիւնը նորոգեց և սահմաններն ընդարձակեց, Սեւ ծովու արեւելեան հարաւային ափանց ալ առանձին կողմնակալ մը դրաւ, հայկազն Տորք հրակայն Պապրամեան. թէպէտ և աթոռն ի Տրապիզոն ըլլալն յայտնի կամ հաւանական չէ. ես կարծեմ թէ աւելի արեւելակողմն էր, Պորդանիս կամ Պրիւդանիս (Յօրդունա) գետոյն բերնին քով, ուր որ ինչուան հիմայ Արտաշիւն հայաւուն աւանն կայ, անոր քով ալ Արմենեաւանն էր, հիմայ Օճա գեղն: Այս գետակիս ձորահովտին մէջ ալ կան ուրիշ հայանուն տեղիք և վտակք: Ասոր եզերքը տեսաւ Արրիանոս աշխարհագիր, Բ. դարուն սկիզբը, Անգիալեայ թագաւորին արքունիքը. — միթէ սա չէր դաստակերտ՝ նոյն ինքն Տորքայ, որ Անգեղեայ կ'ըսուէր, ըստ պատմութեան Խորենացոյ, « վասն առաւել ժահագիմութեանն ». և կը պատմուէր ալ անոր համար, թէ « Յեզերս ծովուն Պոնտոսի « զիպեալ նաւաց թշնամեաց՝ զիմէ ի « վերայ. և ի խաղալն նոցա ի խորն ի « բրեւ ասպարէզս ութ, և սա ոչ ժամա « նեաց նոցա. առնու ասեն վէմն բլրա « ձև և ձգէ զկնի, և ի սաստիկ պա « տառմանէ ջուրցն՝ ընկղմին նաւք ոչ « սակաւք. և ամբարձումն արեւոյն որ « ի պատառմանէ ջուրցն՝ վարէ զմնա « ցեալ նաւսն բազում մլոնս: Ո՛հ, կա « ըի է առասպելս, այլ և առասպելաց « առասպել ». — նման միւս առասպելին՝ որ կ'ըսէր Տորքայ համար, « բուռն « հարկանել զորձաքար վիմաց ձեռք . . « և ճեղքել ըստ կամաց . . . և քերել « ըղընգամբք իւրովք արծուիս և այլս « այսպիսիս »: — Արգեօք այս առասպելները՝ զուարճութեան համար՝ քիչ մ'ալ

առաջ տանինք, և Տորքայ նետած քարերն ալ փնտռենք Պոնտոսի ալեաց մէջ. — զոնէ կիւնեէի և Պաթուլի բնակիչքն կ'աւանդեն, թէ իրենց ափունքէն ոչ շատ հեռու՝ ծովուն խորերը՝ մեծ քարաժայռի կտոր մը կայ, վրան ձկանց պատկերներ գծուած (քերեալ). որուն՝ ամեն տարի օր մը մօտ կու գան ձկուներ, բոլորտիքը կը պատին թափօրապէս, և կ'անցնին կ'երթան: Եթէ պարզամիտ տեղացիք խորենացի կարգալու ըլլային՝ անշուշտ Անգեղեայ Տորքայ անուամբ պիտի կոչէին այն ձկնապաշտեալ ձկնաքանդակ ծովասոյգ քարաժայռը: — Բայց եթէ իմ հայրենասէր հետևողս չի հաւնիր այս քարաժեռիս, ուրիշ մ'ալ նշանենք, գուցէ պակաս առասպելեալ և ոչ պակաս ախորժելի, և առջինին ժամանակակից. վասն զի նոյն Տորքը իշխանացընող Վաղարշակայ որդին և յաջորդն՝ Արշակն է ասոր հեղինակն ալ: Ասիկայ երբեմն « պատերազմելով ընդ Պոնտա, « ցւոց, և նշանակ եթող յեզր ծովուն « մեծի՝ զնիզակն իւր բոլորատէգ, որ էր « արեամբ զեռնոց մխեալ. ձգեալ 'ի « հետևակուց՝ խորագոյնս նստոյց յեր. « կանաքար արձանին՝ զոր կանգնեաց 'ի « ծովեզրն: Չայս արձան՝ բազում ժամա, « նակս պատուեցին Պոնտացիք՝ որպէս « զառ 'ի յաստուածոց գործ: Իսկ 'ի գո « ռալն Արտաշիսի (որդւոյն Արշակայ) « միւսանգամ ընդ Պոնտացիս՝ ընկե, « ցեալ ասեն զարձանն 'ի ծով »: ...

Գուցէ այս առասպելաց վրայ չգարմանալով իմ վրաս զարմանայ ընթերցողն, թէ ինչպէս փութալով ասիական և հայկական հողը կոխելու՝ դեռ կը տնտնամ ծովուն եզերքը: — Ահ, ծովուն ծղիքը շատ ծալլուն պլլուն են. և ով որ անոր ծոցը ծնած է՝ չի կրնար դիւրաւ բաժնուիլ անկէ. մանաւանդ երբ առաջին անգամ, և երկար ատենի համար՝ պէտք ըլլայ հեռանալու ծովէ, հրաժեշտն ալ երկար կը քչէ: Տրապիզոն, եթէ երբեմն հայկական ձեռաց տակ ալ եղած ըլլայ, բնիկ հայկական կալուած չսեպելով, և չախորժելով ալ քաղաքական կամ ուրիշ տեսչութեանց խնդիր.

ներ և ձայներ լսելու, հոն կեցած քիչ օրերուս մէկ մասը ծովեզերքը անցուցի. անոր զարմանալի ձայները լսելու, որ ոչ մէկ ազգի լեզուին կը նմանին՝ բայց ամենուն ալ հասկանալի են. — ամենուն՝ որք սիրտ ունին լսող՝ քան թէ ալանջ. — ասկէ ետեւ ցամաքի մէջ պիտի որոնէի նախնեացս յիշատակները. հիմայ հոս այս անկայուն աննիշ աննշխար ալեաց վրայ ալ փափագեցայ հայկական նիշ մը տեսնել, որչափ ալ դժար կարծուէր տեսնելն: — Եւ ահա տեսայ որ մեր քիչ մ'առաջ յիշեալ թագաւորաց ետքինն՝ Արտաշէս, իր հօրմէն աւելի կը հրամմէր այս ծովերուս, և կը յանձնէր իր փեսա յին Միհրդատայ՝ « զկողմնակալութիւն « հիւսիսային լեռանցն և Պոնդոս ծովու ». և յետոյ՝ « նուաճեալ զցամաքս միջոցաց « ծովուցն երկոցունց (Պոնտոսի և Կազ « բից), ընու զովկիանոս (Միջերկրական « ծով) բազմութեամբ նաւաց, ծա, « ռայեցուցանել կամելով զբոլոր արև, « մուտս ». այնքան անտառներ տաշելով՝ շատցուցեր էր նաւերը, որ « յել « լեսպոնտոս և 'ի Թրակէ՝ զտարերացն « փոխեաց զբնութիւն. ծովագնաց ընդ « երկիր բերեալ լինէր, և ընդ ծով հետե, « ւակելով. Թետալացւոցն սպառնալով, « և համբաւն հիացուցանէր զհեյլենա, « կանն. կործանեաց զլակեդեմոնացիս, « փախոյց զփոկէացիս. Լովկիացիք ան, « ձնատուրք եղեն. Բիւզանդացիք մասն « են 'ի կազմածոյ նորա. առ հասարակ « նմա Ելլադա մատուցանէր զահն »: Այս մէկ հատիկ Հայոց թագաւորն է՝ որ սեւ յօնքերը շարժեց ճօճացուց Սեու ճերմակ ծովերուն վրայ. ցամաքասուն ազգը՝ յանկարծ ծովակալ ըրաւ. բայց, « աւաղ փառացն անցաւորի », ինչպէս պատմին կը կանչէ. վասն զի ինքն հաղիւ թէ ծովակալ՝ իսկոյն ծովակուլ եղաւ. վասն զի « ոչ գիտեմ յորպիսի « ազգմանէ՝ ահագին իմն աղմուկ լեալ « շփոթից, բազմութեան զօրացն զմի « մեանս կոտորեալ. Իսկ Արտաշէս՝ փա, « խուցեալ մեռանի, որպէս ասեն, յիւրոց

զօրաց » . և մեռանի՛ ոչ 'ի ցամաքին , այլ 'ի ծովու սահմանին , 'ի ծայր արևմտից իշխանութեան՝ զոր ճառալեցողացունել կուսէր , Յունաստանի հրաշակերտ Աթենական ամիսաց զիմաց , անոր և Եւրիու երկայնաձիգ կղզւոյն միջոց՝ փոքրիկ կղզեկի մը վրայ . հոն , այն զարմանալի ջրոց անդնդապտոյտ յորձանաց մէջ , ուր որ , կ'ըսեն թէ իրմէ 200 տարի առաջ , իմաստասիրաց իմաստնագոյնն Արիստոտէլ՝ այն ջրերուն վազուածքին պատճառը փնտռելով և չգտնելով ինքզինքը մէջը նետած ըլլայ , « Ծով , ես չկրցայ դքեղ ըմբռնել , դու զիս բռնէ » : — Բաղդաւոր կ'ըլլար Արտաշէս՝ եթէ միայն ծովուն հետ կռուելով յաղթուէր և ալիքներէն կլլուէր : — Հայկական նաւատորմիդն հոն կոտրեցաւ . բայց ուր արդեօք դարձան մնացորդքն . — կ'երևի թէ նորէն մտան 'ի Մարմարա , և անցնելով 'ի Բիւզանդիոնէ և 'ի Թրակեան նեղուցէն՝ եկան Ելան հոս՝ ուր հիմայ եսս եմ , կամ առջի ցուցած տեղը , Աթենայ և Վիծէի միջոց , Պորդանիս (գուցէ Վարդան) գետոյն բերանը . գուցէ նոյն ինքն Արտաշիսի անուամբ՝ վերոյիշեալ աւանին քով . ուսկից դար վեր ելած երկիրն ալ հիմակուան Համլինու կողմերն՝ գուցէ այսնաւաշինութեանց նիւթ և տեղի տալուն համար է՝ որ Նաւեւացերկիր կոչուած է ատեն մը , ինչպէս 'ի գիրս հանդիպած եմ . և գուցէ ասոր համար ալ այլազգիք նոյն կողմի լեռներուն Չէնկէլիստուն կ'ըսեն . և թերևս այն հայկական իշխանութեան ատեն , ներէն մնացած է այդ կողմի գետակներուն մէկուն անունն ալ՝ Ասպետ , (որ թուի Գալոյ-բողամոսն Յունաց) . և (յետին գուցէ մ'ալ) , այդ Ասպետ անունն ալ եկած ըլլայ Անգեղեայ նահապետին թոռնէն , զոր այդպէս կոչէ պատմիչ մը :

Հիմայ յառաջ քան զերեսս 'ի ցամաք դարձնել նայինք վերջի անգամ մ'այլ այն համատարած ծիծղուն ու ծփուն երեսաց վրայ , որ երբեմն սիրոյ հայելի՝ երբեմն մահու վիհ կը դառնան . այն ծածկուած գծին վրայ՝ զոր ես երեք

օրուան մէջ կրակով կտրեցի՝ 'ի Բիւզանդիոնէ մինչև 'ի Տրապիզոն , և զոր Արտաշէս՝ Կովկասու և Կողքիսոյ մայրիներովը ծածկեց , քանի մը տարի այդ երկու մեծ քաղաքաց ալ տէր ըլլալով , 400 տարի յառաջ քան զկոստանդիանոս : Այդ մշտապատառ և մշտակարկատ միջոցին վրայ՝ բարակ գիծ մ'ալ կայ մեղի հետաքննելի , զոր ոչ այնքան առասպելն՝ որքան սէրն հիւսած է : Կը պատմէ մեր Ժե դարու վարդապետաց մէկն , Յակոբ , որ հաւանօրէն գիտնական Ղրիմեցին է , իր՝ և Տրապիզոնի վերջին կայսերաց ատեն հանդիպած դէպք մը , զոր աշխոյժ երիտասարդ բանաստեղծ մը կրնար հռչակել լէսանդրի տարաբաղդ դէպքէն աւելի : Կայսեր առջև 'ի Տրապիզոն գովեցին հայ պատանի մը , թէ զարմանալի աննման լողակ է , ծովուն ոչ ընդարձակութենէն կը վախէ ոչ խորութենէն . երկու թևերովը կրնայ Տրապիզոնէն ինչուան կոստանդնուպօլիս երթալ՝ եթէ արժանաւոր պէտք մ'ըլլար : — Եթէ կարենայ այն ճամբան լողալով ընել և դառնալ , ըսաւ կայսրն , ինծի փեսայ կ'ընեմ այդ պատանիդ : — Իսկոյն Սեւ ծովուն ալիքն մարդարտաշար դիպակ դարձան պատանւոյն առջև . նետուեցաւ ջրերուն մէջ : Կայսրն հրաման տուաւ որ գիշերները անոր առջևէն նաւով լոյս տանին , որ ճամբան չկորուսանէ . — սիրոյ լոյսն աւելի վառ և պայծառ էր . — ճգքեց ալիքները , լողաց զնաց « հազար միլ հազար « աւուր ճանապարհ » , կ'ըսէ պատմիչն , և ետ դարձաւ նոյնպէս : Բայց , ով չար և վատ նախանձ , հակառակորդ սիրոյ . կայսրն դադտուկ պատուիրեր էր՝ որ եթէ իր և շատերուն կարծիքէն վեր յաջողութեամբ՝ պատանին պատուէ՝ անդունդները և « թէ դառնայ , նա՛՛ զնաւն « 'ի բալաղօզն տուք , որ մեռանի » : Այսպէս ըրին վատ հրամայողին վատթար հպատակքն . այն նորահրաշ ծովայաղթը՝ յորձանաց մուկին շրջաններուն և կոյր ճամբաներուն մատնեցին . թուլցուցին թևերուն ջաջու ջիւերը . և մինչդեռ յետ « հազար միլ հազար աւուր ճանապարհ »

« պարհի », Պոնտոսի ալեաց կանաչ կնիւններով մազերը պսակած պատա- նին՝ Պոսիդոնէն աւելի ուժով մը պիտի ցատքէր՝ ի ցամաք՝ կայսեր և անոր դըս- տեր ձեռքը բռնելու, նոյն յետին սեւ ու կապոյտ կոհակներուն վրայ՝ նոյն կնիւններուն մէջ սպիտակ ծրարի մը պէս տարածուած մնաց, խաղալիկ ան- հոգ ալիքներու, և աւելի անհոգ մատ- նիչներու. գուցէ և ևս աւելի անհոգ մէ- կու մ'ալ, որ հարս պիտի ըլլար. վասն զի պատմութիւնն՝ ոչ ասոր համար երովայ դիպուածը կը պատմէ, և ոչ մեր պատանւոյն համար՝ Պալինուրայ վեր- ջին բաղդը¹ : Նախանձն իր որսը թողուց դնաց. Սեւ ծով քանիններու արև չէ սե- ցուցած. ո՞վ պիտի յիշէ մեր քաջալու- զակ պատանին՝ որու անունն ալ չհասաւ մեզի : — Սակայն նաւազն աննախանձ է. նաւաստիք՝ իրենց համարուեստը չեն մոռնար. միայն անոնք եղան որ Տրա- պիզոնի ծովափանց վրայ նստած՝ ողբա- ցին և երգեցին այս Հայ ծովային նահա- տակն. « Եւ նաւորդք, կ'ըսէ յիշատա- « կազիրն, երգ ի բերան առեալ՝ ողբան « զնա. Արմէն, Արմէն, գոչեն. վայ և « եղուկ, ասեն » : — Եթէ այդ երգդ Հո- մերոսի և Վիրգիլեայ արուեստը չունէր, չեմ տարակուսիր որ աւելի ալ սրտա- ոռչ էր. և գուցէ իմ հոս այս ետքի լսած ծովերու և հովերու խորհրդաւոր փսփսուքին մէջն ալ այնպիսի երգոյ մը հեռաւոր և վերջին արձագանգքն ըլլան. ուսկից ահա կէս յօժար և կէս տխուր կը հեռանամ կ'երթամ, ապահովութիւն մաղթելով ճամբորդաց՝ թէ ծովու ա- լեաց վրայ, թէ ցամաքի : ...

Հ. Ղ. Մ. ԱԼԵԿՍԱՆԴՐ

Կը շարունակուի :

¹ Պալինուր՝ ըստ Վիրգիլիոսի, Ենէասայ նա-ւուն նաւապետն էր, և մթան ու մրկի ատեն ընկաւ մեռաւ ի ծովու. մարմինն քանի մ'օր ա-լեաց մէջ ծփալէն ետե՝ ի ցամաք ձգուեցաւ և անթաղ մնաց. մինչև որ Ենէաս՝ դժոխոց այցելու-թեան իջած ատեն՝ լսեց Պալինուրայ ողբը և թա-ղել տուաւ : Այն ատեն հեթանոսք կը կարծէին՝ որ որոնց մարմիններն անթաղ մնան՝ հողինին ալ թափառական և վշտագին կը մնան :

ՅԱՂԱԳՍ ՄՇԱԿՈՒԹԵԱՆ ՊՏՂԱՏՈՒ ՅԱՌՈՑ

Գ

Բոշոց սերնդեան համար հարկաւոր եղա՞ծ ճնկարար գործարաններ :

Աստի յառաջ երկու առանձին յօ-դուածներու մէջ ի քննութիւն առինք բոշոց անման և բազմաւորելուն հա-մար հարկաւոր եղած գործարանները, և ըսինք թէ արմատի ձեռքով կ'աճին, ծաղկի և սերման ձեռքով կը բազմաւո-րին. այսուհետև կը մնայ յաջորդաբար խօսիլ՝ թէ ինչ եղանակաւ կ'աճին, և ինչ եղանակաւ կը բազմաւորին :

Բոյսերը ի՞նչ եղանակաւ կ'աճին :

Ծրիլը (Germination) : Երբ սերմ՝ մը (կուտ, կորիզ, հատ, ունդ) ծլելու նպատաւոր վիճակի մէջ կը դուրս, ա-մեն բանէ առաջ թացութիւն ծծելով կ'ուռի, ետքը կը ճեղքուի, ունկերը կը մեծնան, կճեպը կը պատառի, և վեր-ջապէս պանդիրի ճերմակ ու բրնձանը-ման ծայրը կ'երկայնի ու կճեպէն դուրս կ'երևի : Ետ այսորիկ ծինը ներքին շարժում մը կրելով կը շտկուի, և ինքն ալ կճեպէն դուրս կ'երկայնի : Ինչպէս յառաջագոյն ըսինք՝ պանդիրը հողի տակ՝ և ծինը հողէ դուրս կը դիմեն : Պանդիրը որչափ աւելի հողի մէջ մտնէ, այնչափ աւելի ծինն ալ կ'երկայնի ու հողէ դուրս կ'երևի երկու ունկերով, և անոնց հետ միատեղ երկու նախծին տերեւներով. ահա այս վայրկեանին ծլի-լը լրացած է :

Սերմը ծլելու համար հարկաւորու-թիւն ունի ջուրի, օդոյ և ջերմութեան :

Զուրը ոչ միայն սերմին վրայի կճեպն ու մաշկը կակղելով կը դիւրացունէ ջու-տով բացուելու, այլ և կը լողացունէ և կը լուծէ միզն և ունկերու մէջի սնու-ցիչ հոյզերն, որք և առ սակաւ սակաւ առաջին կերակրիկը կը մատուցանեն ծինին :